

Tarix pıçıldayan məkanlar

Hər daşında müqəddəslik, hər qarışında tarixin izi olan Abşeronum! Qədim Bakı dörd tərəfdən möhkəm qalalarla əhatə olunduğundan tarix pıçıldayan bu istehkamlar keçmişimizin bir hissəsidir. Əzəmət, yenilməzlik rəmzi olan qalalar tarixin sınağından çıxaraq bu günümüzdə qədər öz möhtəşəmliyini qoruyub qalmışdır. Əsrlər boyu bir çox yadelli basqınlarına sinə gərmiş bu qalalar tariximizin azadlıq, abadiyyət rəmzləridir.

Azərbaycandakı tarixi-memarlıq abidələri beş qismə ayrılır. İlk dəfə bu təsnifat etnoqraf-alim Təvəkkül Salimovun Abşeron ərazisində tarixi abidələr araşdırmalarında öz əksini tapıb... Alimin gəldiyi nəticəyə görə, abidələr istehkam səciyyəli, dini, ritual, milli məişət və adət-ənənə ilə bağlı, tarixi, mədəniyyət, mədəniyyətimiz üçün əhəmiyyətli memorial səciyyəli abidələrə bölünür.

Qalalar, sadələr, təbii və süni yolla yaranmış səngər tipli abidələr istehkam abidələri sırasına aiddir. Zamanın sət dövrələrinə keçərək günümüzdə qalıb çıxan, sözün həqiqi mənasında, tariximizə iz salan maddi - mədəniyyət nümunələri arasında onların öz yeri var. Qalaların folklor nümunələrində öz əksini tapması da təsadüfi deyil, yadellilərin hücumlarının qarşısının alınmasında əvəzsiz rolu barədə kifayət qədər hekayət və rəvayətlər mövcuddur.

Abşeron yarımadasında qalalar XII əsrdən intensiv şəkildə tikilməyə başlanıb. Mənbələrdə 19 qala haqqında məlumat verilsə də, onların ümumi sayının 40-dək olması barədə ehtimallar var. İstehkam və müdafiə tipli qalalara Bakının əksər kəndlərində rast gəlinir. Onlardan biri də vaxtilə Abşeronun müdafiə sistemində mühüm yer tutan Mərdəkan qalasıdır. Mərdəkan qalası Abşeron qalaları içərisində ən qədimi hesab edilir. Tikili dördkünc formadadır və iki - böyük və kiçik hissədən ibarətdir. Tikili dördkünc formadadır və iki - böyük və kiçik hissədən ibarətdir. Qalanın böyük və kvadratsəkilli hissəsinin 1187-ci ildə inşa edildiyi bildirilir. Hündürlüyü 22 metr, divarının qalınlığı aşağıdan 2,1 metr, yuxarıdan isə 1,6 metrdir. Beş mərtəbədən ibarət qalanın daxilində tikilinin su təchizatını təmin etmək üçün 30-dan çox quyuyu qazılmışdır.

Kiçik Mərdəkan qalasının üzərindəki daş kitabədə arab dilində memarın Əbdülməcid Məsud oğlu olduğu qeyd edilib. 1853-cü ildə qalada tədqiqatlar aparılarkən ərazidə yazılı daş qalpa aşkar edilir və həmin nümunə hazırda Sankt-Peterburqdakı Ermitaj muzeyində saxlanılır. Bəzi mənbələrdə qalanın XIV əsrin ortalarında Şirvanşah Mənuçöhrün oğlu Şirvanşah Axsitan tərəfindən düşmən üzərindəki parlaq qələbəsi şərəfinə ucaldıldığı bildirilir. Tikilidən feodalın sığınacağı və gözetçi məntəqəsi kimi istifadə edilmişdir.

Mərdəkanda yerləşən digər tarixi abidə isə dairəvi qaladır. Yeri əhali onu Şix qalası da adlandırır. Hündürlüyü 12,5 metrdir, içəri-

si 3 yarusdan ibarətdir. Dairəvi Mərdəkan qəsri hündürlüyü 16 metrdir. Qala hər tərəfdən 7 metr hündürlüyündə daş divarlarla hövrülmüş kvadrat formalı həyətə əhatə olunur. Həsarın tirlərində qüllələr, məhaccar və məzğallar var. Planda dairəvi olan qasr yuxarı getdikcə daralır. Əhəng məhlulu ilə yerli əhəngdaşından hövrülmüş qəsri daşlarında həkk olunan yazılarda onun 1232-ci ildə inşa edildiyi göstərilir.

Bu gün əzəmətli, sirlə-sehrlə Bakı qalaları haqqında danışarkən onlara, sadəcə, orta əsr hərbi istehkamları kimi deyil, həm də tariximizin mədəni abidələri kimi yanaşmalıyıq. Abşeronun xaritasına nəzər salsaq, yarımada zəncirvari və mərkəzdə səpələnmiş şəkildə qalalar və qəsrlərin olduğunu görürük. Qalaların bu cür yerləşməsi sayəsində bütün yarımada bir-biri ilə əlaqəli bütöv bir qəsri xatırladır.

“Qalalar Bakının bütün kəndlərində olmuşdur. XX əsrin 40-cü illərində A.B.Şarifiçin adlı rus müəllifi Abşeron qalalarının yerləşmə məkanını əks etdirən sisteməlik xəritə çəkmişdi. Xəritəyə nəzər salanda görürük ki, Abşeronun şimalında yerləşən yaşayış məntəqələri - Şüvəlan, Mərdəkan, Şağan, Bilgəh, Buzovna, Nardaran - ümumilikdə 10 qala göstərilir və bu günə qədər həmin qalaların qalıqları mövcuddur”.

Alim qeyd edir ki, dəniz sahillərində Dərbənddən Abşeron qədər yaşayış məntəqələrinin hər birində bir, yaxud iki qala olmuşdur. “Bütövlükdə Azərbaycanda, eləcə də Abşeronda XI-XVI əsrlər

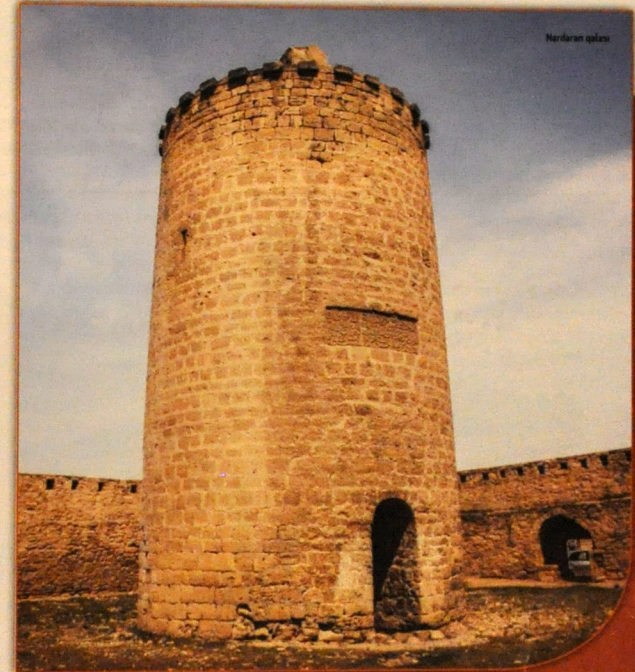

monumental memarlığın çiçəkləndiyi dövrdür. Bu dövrü memarlığın, monumental arxitekturanın və tətbiqi sənətin renessans dövrü də adlandırmaq olar. Baxanda görürük ki, Abşeronun bütün qalalarının tikilməsi məhz bu dövrü əhatə edir. Qalalar eyni zamanda bir memarlıq nümunələridir. Bu baxımdan Mərdəkan, Ramana və Nardaran qalalarını xüsusi qeyd etmək gərəkdir. Mərdəkan qalasının divar və qüllə bürclərinin quruluşunda, daşların düzülüşündə gözəl memarlıq ansamblı yaradılıb. Belə demək mümkünsə, bu qalanın daş musiqisi insani valeh edir.

Hər bir bölgənin tanınmasında belə abidələrin qiyməti əvəzsizdir. Bu gün dövlətin prioritet istiqamətlərindən biri də turizmin inkişafı ilə bağlıdır. Həmin abidələrin turist marşrutlarına salınması da olduqca mühüm önəm kəsb edir. Çünki onlar tariximizin daş yaddasıdır və ölkəyə gələn hər bir xarici vətəndaş Azərbaycanın nə qədər qədim tarixə malik olduğunu görməlidir. Eyni zamanda qalalarla bağlı maraqlı məlumatların çatdırılması da hamı yerli əhəliyə, həm də gələn turistlərdə marağı bira-beş artırır bilər, məsələn, biz məktəblilərə deyəndə ki, “Bir qalanın siri” filminin bir çox kadrları Mərdəkan qalasında çəkilib,

bu zaman uşaqların həmin yeri gedib görmək, tarixi öyrənmək maraqları artır. Əslində Abşeron ərazisində qalalar qədər tarixi əhəmiyyəti olan, xalqın mədəniyyətində yer tutub çoxlu abidələr vardır. Yerlərdə insanları, yerli sakinləri bu işə cəlb edərək birlikdə işləmək və mədəniyyətimizi təbliğ etməliyik”.

Bakının Ramana kəndindəki eyniadlı qala XIV əsərə aiddir. Ağ daşdan tikilən qalanın hündürlüyü 15 metrdir. Müdafiə məqsədlidir və Şirvanşahlar zamanında qasr kimi istifadə olunub. Bəzi tədqiqatçılar qalanın Nizami dövründə (XII əsr) inşası iddia edirlər. Ramana qalasıdan “Koroğlu”, “Nəsimi” və “Babək” filmlərinin çəkilişində istifadə olunub. Sonuncu dəfə bu filmlərdən birinin - “Koroğlu”nun çəkilişi (1960) zamanı bərpa olunub. O zaman dağılıq vəziyyətə düşmüşdür. Tarixçilər Ramana qalasıdan Qız qalasına vaxtilə yeraltı yolun olduğunu qeyd ediblər.

Qala divarlarından bayırda, sağ tərəfdə qayaya bənzər iri daş parçası ilk baxışdan diqqəti cəlb etməsə də, mahiyyət etibarilə xoş bir hadisənin yaşantısıdır. Dahi Bülbül Korog'ulun ariyasını məhz bu daşın yanında ifa edib. Tikilini ziyarət edənlərə həmin iri daş parçasını belə təqdim edirlər.

Qala divarlarına qalxmaq üçün sol tərəfdə iki pilləkən var. Onlardan biri ilə – burma daş pilləkən vasitəsilə divarın içərisindən təxminən yarım metr çölə tərəf tikilən dəhlizə çıxmaq olar. Digər daş pilləkən isə qalanın həyatından yuxarıya doğru aparır. Bu pilləkənlərlə qala divarlarına qalxıb kəndi seyr etmək mümkündür.

Ramana kəndindəki qəsr Mərdəkəndəki qəsrdən fərqli olaraq başqa təbii şəraitdə – qayalıqda yerləşir. Divarların xarici çərçivəsinin çoxbucaqlı şəklində olması relyefin yuxarı meydançasının konturu ilə müəyyən edilmişdir. Möhkəm qala divarları sanki qayalı yamaqların təbii davamıdır. Yalnız şərq hissəsindəki divar müstəvilərində oxvari aşırımla çapılmış baştağ qabarıq şəkildə görünür. Abşeronun digər qəsrlərindən fərqli olaraq bu qəsrdə divarlardakı dolama pilləkənlərə giriş hündürlükdə deyil, döşəmə səviyyəsində yerləşdirilmişdir. Yarusaqların divarlarında nişəngahlar açılmışdır. Ramana qəsrini plan və memarlıq həlli üsullarına görə digər Abşeron qəsrləri ilə çox oxşar olsa da, mənzərəli kompozisiyası ilə fərqlənir. Bu onun yerləşdiyi relyefin xüsusiyyətlərindən irəliləyir. Dekorativ tərtibatdan məhrum olan qəsr üslub əlamətlərinə görə XIV əsrin ortalarına aid edilir.

Azərbaycanda ən qədim qalalar siklop tikintiləridir. Qalaların təsnifatını verərkən deməli ki, feodal şəhərlərinin yaranması ilə meydana gəlmiş şəhərtipləri bəzən iki və üçqat divarla və xəndəklə əhatə olunurdu. Bu qalalar üçün dördkünc, dairəvi və yarımdairəvi bürclər xarakterikdir. Bakı qalaları məhz bu sıraya daxildir.

Ramana qalası

Tarixin sərt sınaqlarına məruz qalmış qalalar insan əli ilə yarandığı kimi, zaman-zaman insan əli ilə də dağıdılmışdır. Amma bu da möcüzədir ki, tarixin yaddaşına qalalar, mağaralar bəzən özü-özünü hiifz etmiş və yüzilliklər boyu günümüzdə qədər ömür yaşamışdır.

Abşeron ərazisində olan qalalardan əksəriyyəti dünya əhəmiyyətli abidələr siyahısına daxildir. Buraya Ataşgah məbədi, Mərdəkəndəki dairəvi və dördkünc qala, Ramana və Nardaran qalaları, Bayıl qəsr və s. daxildir. Abidələr Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il 132 nömrəli qərarında ("Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında") öz əksini taparaq dövlət tərəfindən qorunur, onların mühafizəsi həyata keçirilir.

Bakı və Abşeron ərazisindəki abidə-qalalar tarixi və əhəmiyyəti baxımından dəyərli maddi-mədəniyyət nümunələridir. XI–XIII əsrlərdə Şirvanşahların Abşeronda möhkəmlənməsindən sonra yarımadanın ərazisində böyük tikinti işləri aparılıb. Tikililərin arasında qala və qüllələr əsas yer tuturdu – onlar feodal çəkişmələri zamanı etibarlı istinadgah, həmçinin yadelli işğalçıların hücumlarından qorunmaq üçün sığınacaq idi. Abşeron qalalarının çoxu kəndlərin qurtaracağına və ya ümumiyyətlə onlardan kənarında yerləşir. İbtidai kanalizasiya xətləri – dirəklər və su ilə dolu quyular həm də mühasirə zamanı burada müvəqqəti yaşayışdan xəbər verir.

Bakıdan təxminən 30 km məsafədə, Abşeronun ən qədim kəndlərindən biri olan Nardaranda, yüksək təpəcikdə, kənd qəbiristanlığının yaxınlığında bir qala ucalır. Bakının şərq hissədən müdafiəsində əhəmiyyətli rol oynayan bu əzəmətli müdafiə istehkama dairəvi qüllədən və dördgüşəli qala divarlarından ibarətdir. Qüllənin salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü 12,5 metr, divarların hündürlüyü isə müxtəlifdir: şimal tərəfdən 8 metr, cənub-qərb tərəfdən isə 5 metr. Qüllə arakəsmələrdə üç yarus bölünüb. Birinci yarus digərlərindən üç dəfə hündürdür. Yarusaqlar daş qatlarla örtülüb. Qala divarlarının qalınlığı 1,85 metrden 1,56 metrə qədərdir. Qalanın

Ataşgah məbədi

birinci qatında dərin quyu var. Yerli sakinlərin dediklərinə görə, burada yeraltı lağım olub. Qalanın ikinci qatında, divarın içində yuxarı, üçüncü qata gedən daş pillələr var, üçüncü qatı isə dağılıb. Divarın içərisində daş pillələrin izləri göstərir ki, ola bilsin, qalanın vaxtilə dördüncü qatı da mövcud imiş. Bu halda qalanın hündürlüyü ənənəvi olaraq 20 metrden artıq olmalı idi. Qalanın divarında, təxminən ikinci qat hündürlüyündə, tikintinin sifarişçisini, memarını və inşa tarixini göstərən iki kitabə salamat qalıb. Yazıdan aydın olur ki, qala hicri 700-cü ildə (miladi 1300–1301) Xuraman ana tərəfindən dəniz kənarında tikilib.

Hazırda qala dəniz kənarından böyük bir məsafədədir. Qapısının sağında, birinci kitabədən bir az yuxarı, başqa kitabədə "Əməli Mahmud bin Səəd" bizləri yazılıb ki, bu da memarın adıdır. Həmin məşhur adı başqa tikililərin üzərindəki kitabələrdə də, məsələn, Bi-biheybat məscidinin, Pirsaaçqay xanəqahının kitabələrində rast gəlinir. Məlumatlarda deyilir ki, qala yaxınlığında yerləşən pirdən buraya yeraltı yol olmuşdur.

Abşeron yarımadası boyunca yerləşən qalalar uzunmüddətli yaşayış üçün nəzərdə tutulmayıb. Bu mənada Qərbi Avropanın eyni dövrə aid qalalarından fərqlənir – içərisində yaşayış və xidməti tikililəri olan geniş həyat yoxdur. Belə tikililər qala divarlarından xaricdə yerləşirdi. Qalalar isə yalnız hücum zamanı müvəqqəti sığınacaq rolunu oynayırdı. Abşeronun bütün qalaları vahid müdafiə sistemə daxil idi. XVII–XVIII əsrlərdə qüllələr xəbərdarlıq rolunu

oynayırdı – düşmən yaxınlaşarkən qalaların başında neft yandırılırdı və bununla əhali təhlükədən xəbərdar tuturdu. Formalarının – dairəvi və ya dördkünc – əslü olmayaraq Abşeron qüllələri, demək olar ki, eyni planla tikilib və hamısı dördkünc qala divarları ilə əhatə olunur. Daş divarla dövrələnmiş bütün qüllələrin həyatının sahəsi 20–25 metr idi.

Azərbaycan tarixi irsini qoruyub saxlayan maddi-mədəniyyət nümunələri ilə zəngin bir ölkədir. Bu zəngin irsin qorunub mühafizə edilməsi ilə yanaşı, həm də ölkəmizdə tarixin inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyəti vardır. Təkcə təbiətimizin deyil, tariximizin daşlaşmış yadigarlarından da səmərəli istifadə edərək gələcək nəsillərə çatdırılması bizim vətəndaşlıq borcumuzdur; misal üçün, Azərbaycanın YUNESKO-ya üzv qəbul olmasının 20 illiyi münasibətilə ölkəmiz tərəfindən quruma daş at və daş qoc abidələri (XII–XIII əsrlərə aid bu nümunələr Tovuz rayonu ərazisində tapılmışdır) hədiyyə edilmişdir. Hazırda YUNESKO-nun baş qarargahının həyatında qoyulan heykəllər burada daimi olaraq sargılanaraq həmin məkanə baş çəkən hər kəsə qədim mədəni irsimizi nümayiş etdirəcək, Azərbaycan tarixinin daş yaddaşının təmsilçisi missiyasını qoruyub saxlayacaq. ♦

Lalə Azəri